

KITOKS POŽIŪRIS Į PIRMAJĄ PASAULINĮ KARĄ LIETUVOJE

WESTERHOFF, Christian. *Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg. Deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen 1914–1918* (Studien zur Historischen Migrationsforschung, Bd. 25). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2012. – 377 S. ISBN 978-3-506-77335-7

Hektoras Vitkus

Masinėje vaizduotėje didžiausios XX a. žmonių ištikusios katastrofos ir nusikaltimų (masinių deportacijų, koncentracijos stovyklų, civilių ir karo belaisvių žudynių bei Holokausto) prieš žmoniškumą sampratos etalonas yra ir tikriausiai dar ilgai bus Antrasis pasaulinis karas. Tačiau 2012 m. pasirodžiusi Christiano Westerhoffo studija „Priverstiniai darbai Pirmojo pasaulinio karo laikotarpiu. Vokietijos darbo jėgos politika okupuotose Lenkijoje ir Lietuvoje 1914–1918 m.“ leidžia tvirtinti, kad nusikaltimų žmoniškumui bei humanitarinės katastrofos definicijos taikytinos ir Pirmajam pasauliniam karui. Įdomu pažymėti, kad ši monografija yra glaudžiai susijusi su pastaruoju laikotarpiu istoriografijoje intensyviai nagrinėjamos Pirmojo pasaulinio karo įtakos (post)modernių visuomenių raidos procesams fonu. Tai skatina atskleisti svarbiausius ir aktualiausius šios studijos teiginius, leidžiančius suvokti, kad joje pateikta informacija gali tapti svarbia Lietuvoje vykdomų Pirmojo pasaulinio karo tyrimų, kol kas retai peržengiančių karo veiksmų aprašymo lygmenį, plėtros prielaida.

Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų gretinimas istoriografijoje nėra naujas reiškinys: iki šiol populiarumo nestokoja teiginys, kad „Antrasis pasaulinis karas buvo 1918 m. Kompjeno paliaubomis bei 1919 m. Paryžiaus taikos konferencija ir Versalio sutartimi nesibaigusio Pirmojo pasaulinio karo tęsinys“. Tačiau aptariamoms monografijoms, išsiskiriančios pasitelktos istoriografijos ir pirminių (periodiniai leidiniai, archyviniai ir egodokumentai) šaltinių gausa, autorius nesiekė gretinti (tai būtų pastebimas nusižengimas istorizmo principui) kaizerinės Vokietijos ir Trečiojo reicho metodų, kuriuos šios valstybės naudojo „žmogiškiems ištekliams“ okupuotose teritorijose „įsisavinti“. Anot Ch. Westerhoffo, toks gretinimas būtų nepagrįstas ir dėl *priverstinio darbo* (angl. *Forced Labor*, vok. *Zwangsarbeit*) definicijos (tyrimo įvadinėje dalyje (p. 13) pateiktos trys galimos jos apibrėžtys) kaitos ypatybių. Pavyzdžiui, civilių asmenų vertimo dirbti karo tikslais praktika juridiškai buvo apibrėžta tik 1930 m., kai Tarptautinė darbo organizacija (*International Labour Organisation*) pasmerkė priverstinio darbo praktiką kaip nusikalstamą fizinio smurto prieš asmenį veiką (p. 13). Tačiau iš bendro istoriografijos

konteksto¹ aptariamą monografiją išskiria tai, kad jos autorius stengėsi atskleisti pastebėtas ideologines bei politines priverstinių darbų sistemų kaizerinėje Vokietijoje ir Trečiajame reiche formavimo(si) sąsajas. Ch. Westerhoffo tvirtinimu, priverstinių darbų sistema yra istorinė grandis, leidžianti pamatyti Trečiojo reicho įvykdytų nusikaltimų prielaidas Pirmojo pasaulinio karo kontekste (p. 319–330).

Tokią analizuojamos monografijos autoriaus poziciją lemia keletas probleminių aspektų. Iš pirmo žvilgsnio Ch. Westerhoffas patvirtina istoriografijoje įsitvirtinusią nuomonę, kad esminė paskata Vokietijos valdžiai Pirmojo pasaulinio karo metais kurti priverstinių darbų sistemą buvo „karo būtinybės“ veiksnys. Be to, Vokietijos valdžios ir karinės vadovybės sluoksniai mąstė „karo tradicijų“ (vok. *Kriegsbrauch*), teigusią „paprotinę“ okupuojančios jėgos teisę į okupuojamą teritoriją (taip pat ir jos gyventojus), kategorijomis (p. 15). Todėl neatmestina, kad įvardyti veiksniai vertė Vokietijos civilinės valdžios ir karinės vadovybės institucijas, siekusias mažiausiais kaštais „organizuoti“ karo ekonomikai trūkstamos darbo jėgos rezervą, ignoruoti daugelį moralinių (pavyzdžiui, žmogaus asmens laisvės) ir teisinių (pvz., Antrąją Ženevos konvenciją (1906 m.)) principų, susiklosčiusių ikikarinio laikotarpio. Be to, Ch. Westerhoffo pateiktas tyrimas atskleidžia, kad kurdamą priverstinių darbų sistemą, Vokietijos valdžia vadovavosi ne tik ekonominiais, bet ir politiniais bei pragmatiniais sumetimais – „darbo jėgos organizavimo“ prievartiniais metodais politika buvo labiausiai išplėtotą okupuotose teritorijose, kurias planuota po karo prijungti prie Vokietijos. Tad priverstiniai darbai suvoktini kaip okupacinės valdžios priemonė, skirta „pakeisti“ demografinę ir socialinę tam tikrų gyventojų grupių, dominuojančių okupuotose srityse, situaciją.

Tačiau Ch. Westerhoffo studijos aktualumą pagrindžia ne tik minėtoji, bet ir kitos istoriografijos požiūriu naujos įžvalgos. Aptariamos monografijos dalykinę vertę didina netradicinis Vokietijos sukurtos priverstinių darbų sistemos padarinių traktavimas. Autoriaus nuomone, svarbiausios priverstinių darbų Pirmojo pasaulinio karo metais Vokietijos okupuotose Rusijos teritorijose pasekmės buvo ne tik smurtiniai „darbo jėgos organizavimo“ metodai, pabloginę dar ikikariniam laikotarpiui būdingą sunkią socialinę ir ekonominę vietinių gyventojų dalies situaciją. Jis taip pat išskiria priverstinių darbų sistemos inspiruotas nuostatas („rytų barbarai“, „beveik vergai“), kurių pagrindu Vokietijos viešajame diskurse susiformavo Rytų Europos etninių ir tautinių grupių (lenkų, lietuvių, rusų ir žydų) „menkavertiškumą“ pabrėžiantys įvaizdžiai (p. 80–86).

¹ Pavyzdžiui: WESTERHOFF, Ch. Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg? Rekrutierung von Arbeitskräften aus Polen und dem Baltikum für die deutsche Kriegswirtschaft 1914–1918. In *Interesse und Konflikt. Zur politischen Ökonomie der deutsch-polnischen Beziehungen 1900–2007*. Hrsg. von D. BINGEN, P. O. LOEW, N. WOLF. Wiesbaden, 2008, S. 143–163; ZILCH, R. *Okkupation und Währung im Ersten Weltkrieg. Die deutsche Besatzungspolitik in Belgien und Russisch-Polen 1914–1918*. Goldbach, 1994; BERGIEN, R. Vorspiel des »Vernichtungskrieges«? Die Ostfront des Ersten Weltkrieges und das Kontinuitätsproblem. In *Die vergessene Front*. Hrsg. von G. GROß. Paderborn, 2006, S. 393–408.

Karo metais minėti įvaizdžiai susiliejo su Vokietijos civilinės administracijos ir karinės vadovybės terpėje cirkuliavusiomis dar nacionalizmo epochoje (XIX a. – XX a. pr.) susiklosčiusiomis ideologemomis apie „vokiečių pasaulio“ civilizacinį susietumą su Vakarų Europos tautomis ir pastarųjų pranašumą prieš „necivilizuotus“ ir „gaivališkus“ Rusijos, kaip Europos „rytinio paribio“, gyventojus. Tokios nuostatos, Ch. Westerhoffo nuomone, neišvengiamai darė įtaką Vokietijos valdžios sprendimams planuojant savo „darbo jėgos politiką“ ir svarstant jos realizavimo principus.

Tai nulėmė skirtingą priverstinių darbų sistemos raidą Vokietijos okupuotose Vakarų Europos šalyse (Šiaurės Prancūzijoje ir Belgijoje) bei Rusijos srityse (Lenkijoje ir Lietuvoje). Vokietijos karinė vadovybė ir civilinė administracija laikėsi nuomonės, kad iš 1915 m. okupuotų vakarinių Rusijos teritorijų suformuoto Oberosto (vok. *Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten*) sričių gyventojai yra „mažai civilizuotų“ ir socialiai neorganizuotų („necivilizuotų“) žmonių masė, kurią buvo galima (pa)naudoti Vokietijos karo ekonomikos ineteresams, būtinais atvejais pasitelkus net prievartinius bei smurtinius metodus (p. 35–52). Tokia politika, monografijos autoriaus teigimu, įgalino Rytų Europos gyventojus dehumanizuojančių stereotipų ir įvaizdžių sklaidą Vokietijos visuomenėje tarpukariu, jie buvo perkelti į nacionalsocialistinio judėjimo ideologiją (p. 320–321), Antrojo pasaulinio karo metais inicijavusią praktinius Trečiojo reicho kolonizacinės politikos („Generalinio Rytų plano“, vok. *Generalplan Ost*) įgyvendinimo okupuotose Rytų Europos srityse sprendimus. Taigi Ch. Westerhoffas formuluoja prielaidą, kad per Pirmąjį pasaulinį karą Vokietijos civilinės administracijos ir karinės vadovybės struktūrų vykdyta „darbo jėgos komplektavimo“ užimtose Rusijos teritorijose politika paklojo pamatus nacionalsocialistinio režimo sukurtai kolonizacinei sistemai.

Monografijos dėstomoji dalis suskirstyta į penkis skyrius. Antrajame, trečiajame ir ketvirtajame skyriuose Ch. Westerhoffas analizuoja priverstinių darbų koncepcijos genezės Vokietijos karinės vadovybės ir civilinės administracijos terpėje procesą bei pirmuosius bandymus (vok. *Probelauf*) ją praktiškai realizuoti Pirmojo pasaulinio karo pradžioje. Medžiaga šioje tyrimų dalyje komponuojama ne tik chronologiniu (1914 m. rudens – 1916 m. vasaros periodas) principu, bet ir taikant probleminės analizės modelį. Pirmiausia Ch. Westerhoffas aktualizuoja priverstinių darbų koncepcijos genezės klausimą. Jo nuomone, priverstinio darbo koncepcijos pagrindai susiformavo ikikariniu laikotarpiu, kai kaizerinės Vokietijos ekonomikos politika stengėsi trūkstantį darbo jėgą pritraukti iš kaimyninių valstybių. Aptariamoje monografijos dalyje pateikti teiginiai leidžia išskirti mažiausiai du veiksnius, nulėmusius priverstinių darbų koncepcijos Vokietijos valdžios sluoksniuose genezę: 1) iki Pirmojo pasaulinio karo (ypač po 1890 m. ekonomikos nuosmukio) Vokietijoje buvo taikoma darbo jėgos, skirtos sezoniniams ūkio darbams, komplektavimo iš užsienio (daugiausia iš „Rusijos Lenkijos“ ir Austrijos-Vengrijos) atvykusiais darbininkais prak-

tika; 2) dar iki prasidedant karui Vokietijos valdytose kolonijose jau buvo sukaupia darbo prievolės organizavimo praktika, kurios elementai buvo pritaikyti prasidėjus Didžiajam karui (p. 35–52). Tad iki karo Vokietija disponavo nemenkais darbo jėgos, atvykusios iš užsienio valstybių ir kolonijų, ištekiais (1914 m. Vokietijos žemės ūkyje ir pramonėje dirbo apie 1,2 mln. užsieniečių (p. 9)). Iš užsienio, ypač iš Rusijos ir Austrijos-Vengrijos, atvykusiems darbininkams Vokietija buvo šalis, kurioje buvo galima ne tik užsidirbti, bet ir susikurti naują gyvenimą. Tuo tarpu Vokietijos žemės ūkiui ir pramonei reikėjo pigesnės ir „ne tokios reiklios“ darbo jėgos. Išskirtos aplinkybės, Ch. Westerhoffo manymu, skatino Vokietijos ekonomikos politiką formavusius valdžios sluoksnius pirmaisiais karo mėnesiais vadovautis darbo prievolinkų savanoriško verbavimo(si) principu. Tačiau dalies karinės vadovybės (generolų Ericho Ludendorffo ir feldmaršalo Paulio von Hindenburgo) požiūriu, minėtas „darbo jėgos politikos“ principas nebuvo ekonomiškai ir politiškai racionalus (p. 58–66, 71–86).

Tolesnę priverstinių darbų sistemos kūrimo eigą nulėmė karo eskalacijos situacija, privertusi Vokietijos valdžios sluoksnius pripažinti „karo partijos“ argumentų svarumą. Prasidėjus visuotinei karinei mobilizacijai ir šalies ekonomikai „persijungus“ į karinį režimą, Vokietijos valdžia susidūrė su nedelsiant spręstinais kariuomenės aprūpinimo uždaviniais, todėl jos sluoksniuose, kaip ir karinės vadovybės terpėje, vis mažiau buvo abejojama paradigmos „viskas dėl vokiečių pergalės“ pagrįstumu. Taip, Ch. Westerhoffo teigimu, susikūrė prielaidos formuotis „karo būtinybės“ imperatyvui, kuris vertė Vokietijos valdžią dėmesį nukreipti į pigiausią trūkstamos darbo jėgos papildymo šaltinį – užsieniečius darbininkus. Taigi pirmuoju priverstinių darbų sistemos „ištekliumi“ tapo iš Rusijos atvykę žemės ūkio darbininkai – jiems buvo uždrausta išvykti iš Vokietijos teritorijos, išsikelti arba pakeisti darbo vietą (p. 92–99). Taip ikikariniu laikotarpiu Vokietijoje atsidadė užsieniečiai buvo paversti beteisiais (Ženevos konvencija reglamentavo tik karo belaisvių padėties klausimus) „situacijos įkaitais“.

1914 m. Vokietijai okupavus Belgiją ir Šiaurės Prancūziją, o 1915 m. vasarą Vokietijos bei Austrijos-Vengrijos karinėms pajėgoms užėmus „Rusijos Lenkiją“ (Varšuvos generalinę guberniją) ir kitas vakarines Rusijos teritorijas (Lietuvos, Kuršo bei vakarines šiandieninės Baltarusijos sritis, iš kurių 1915 m. buvo suformuotas atskiras administracinis vienetas – Oberostas), priverstinio darbo sistemos kūrimo iniciatyvoms atsirado platesnių galimybių. Ch. Westerhoffas pažymi, kad tiek Varšuvos generalinėje gubernijoje, tiek Oberoste pirmiausia buvo pasitelkta savanoriškos darbo jėgos verbavimo taktika, kurią pasitelkus iki 1916 m. kovo mėn. Vokietijos civilinės administracijos institucijoms (tokioms kaip Vokietijos darbo štabas, vok. *Deutsche Arbeits Zentrale*) pavyko užverbuoti apie 420 tūkst. darbo prievolinkų (p. 113–114). Analizuodamas tokios sėkmės priežastis, Ch. Westerhoffas atskleidžia, kad didelė dalis darbinei prievolei Varšuvos generalinėje gubernijoje bei Oberosto srityse (taip pat ir Lietuvoje) mobilizuotų žmonių darbą Vokietijoje suvokė kaip galimybę išvengti bedarbiystės savoje

šalyje, net ir suvokdami prievartinį Vokietijos inicijuotos „darbo jėgos komplektavimo“ politikos pobūdį (p. 99–107). Ch. Westerhoffo nuomone, būtina atsižvelgti į aplinkybę, kad nemažai daliai užverbuotųjų darbo prievolė Vokietijoje reiškė išsigelbėjimą nuo bado ir minimalią medicininę priežiūrą. Tačiau, monografijos autoriaus teigimu, pirmieji darbo jėgos verbavimo okupuotose teritorijose rezultatai netenkino tikrųjų Vokietijos valdžios interesų. Didžiausia darbo prievolei užverbuotų žmonių kontingento dalis buvo sutelkta Vokietijos okupuotoje „Rusijos Lenkijoje“, tuo tarpu darbo prievolininkų verbavimo rezultatai Belgijoje ir Šiaurės Prancūzijoje buvo gerokai kuklesni (iki 1916 m. spalio pab. čia pavyko sutelkti apie 30 tūkst. darbo prievolininkų). Tai buvo didelė problema, nes Vokietijos karo ekonomikai reikėjo tinkamos techninės kvalifikacijos darbininkų ir sudėtingus darbus atlikti galinčių specialistų, kurių buvo galima rasti tik Vakarų Europos šalyse. Skirtingai nei Rytų Europos gyventojai, Belgijos ir Šiaurės Prancūzijos darbininkai dėl politinių, ekonominių bei patriotinių motyvų nedemonstravo palankumo Vokietijos „darbo jėgos komplektavimo“ politikai ir neketino įsiliesti į priešiškos valstybės karo ekonomiką. Monografijos autoriaus tvirtinimu, tokios nuotaikos buvo būdingos ir belgų bei prancūzų valstiečiams, kurie, skirtingai nei vakarinių Rusijos teritorijų gyventojai, darbo Vokietijos žemės ūkyje arba kalnakasybos pramonėje nevertino kaip patrauklios perspektyvos (p. 100–101). Minėtos tendencijos nebuvo būdingos darbininkams iš vakarinių Rusijos sričių. Nemažai jų daliai darbas Vokietijoje imponavo ne tik dėl geresnių gyvenimo sąlygų ir (iš)gyvenimo galimybių, bet ir dėl Vokietijos, kaip ekonominės galios, įvaizdžio, kuris vakarinio Rusijos pasienio gyventojų komunikacinėje terpėje įsitvirtino ikikariniu laikotarpiu.

Tačiau didžiausią Vokietijos okupuotose vakarinėse Rusijos teritorijose užverbuoto darbo prievolininkų kontingento dalį sudarė techniškai nekvalifikuoti žemės ūkio darbininkai, kuriuos, Vokietijos valdžios požiūriu, buvo galima (pa)naudoti tik technologiškai nesudėtingiems (pvz., kelių priežiūrai, žemės ūkio, miško medžiagos ruošimo, durpių kasimo) ir pagalbiniais darbais (p. 105–106). Vokietijos karo ekonomikos poreikių aspektu, tai buvo „menkavertė“ darbo jėga, kurios sukurta vertė nepadengdavo darbo prievolininkų transportavimo ir aprūpinimo kaštų. Pastaroji nuostata, pasak Ch. Westerhoffo, skatino Vokietijos civilinės valdžios bei karinės vadovybės institucijas Varšuvos generalinėje gubernijoje ir Oberoste pasirinkti kitokią nei okupuotose Vakarų Europos šalyse „darbo jėgos komplektavimo“ politikos taktiką. Pavyzdžiui, Lietuvoje, kaip ir kitose Oberosto srityse, svarbiausiais Vokietijos karinės vadovybės organizuotos darbo jėgos eksploatacijos barais tapo žemės ūkio, miškų „įsisavinimo“, kelių ir geležinkelių priežiūros bei karinių įtvirtinimų statybos sektoriai (p. 153–177). Praktinės „darbo jėgos organizavimo“ užduotys buvo subordinuotos „tiesioginio poveikio“ metodų nevengusioms Vokietijos sausumos pajėgų struktūroms, todėl Vokietijos okupacijos laikotarpiu Lietuvos ir kitų Oberosto sričių

gyventojai patyrė brutaliausių darbo jėgos „rekvizacijos“ priemonių (grasinimų, darbo jėgos „rekvizavimo“, „fizinio skatinimo“) poveikį.

Lietuvoje mobilizuotų darbo prievolinkų padėtį, Ch. Westerhoffo nuomone, komplikavo ir Vokietijos karinės vadovybės atsainus požiūris į „rytų barbarus“. Jis gerokai skyrėsi nuo požiūrio į darbininkus iš Belgijos ir Šiaurės Prancūzijos, kurių atžvilgiu Vokietija stengėsi laikytis ne tiesioginės prievartos, bet socialinio „spaudimo“ (ekonominės padėties bloginimo) taktikos. Iki 1916 m. pabaigos analogiškos politikos laikytasi ir Varšuvos generalinėje gubernijoje užverbuotų darbo prievolinkų atžvilgiu, tačiau ilgainiui jų situacija taip pat blogėjo, nes komplikuojantis karo situacijai Vokietijos karinės administracijos inspiruota „darbo jėgos organizavimo politika“ Lenkijoje vis dažniau rėmėsi smurtiniais metodais, kol galutinai įgijo prievartinės sistemos pavidalą (p. 130–142). Todėl, Ch. Westerhoffo manymu, Vokietijos civilinės ir karinės vadovybių inicijuotos priverstinių darbų sistemos formavimas(is) 1914 m. rudens – 1916 m. vasaros laikotarpiu buvo permainingas procesas, nulemtas ne tik ideologiškai motyvuoto „karo būtinybės“ imperatyvo bei sparčiai kitusių Vokietijos karo ekonomikos prioritetų, bet ir karo eigos scenarijaus – blogėjant Vokietijos situacijai karo frontuose, griežtėjo ir „darbo jėgos komplektavimo“ politika Generalinėje gubernijoje bei Oberoste. Taip okupuotosios Rusijos sritys Vokietijai tapo pagrindiniu priverstinės darbo jėgos „komplektavimo“ šaltiniu.

Ne mažesnio dėmesio analizuojamoje monografijoje sulaukė ir priverstinių darbų sistemos kaitos tendencijų 1916 m. pabaigoje – 1918 m. rudenį įvertinimas. Šiai problematikai Ch. Westerhoffas skyrė penktąjį ir šeštąjį studijos skyrius, kuriuose tiriamos priverstinių darbų sistemos „apogėjaus“ (1916 m. rudens–žiemos periodas) ir „išsisėmimo“ (1917 m. pavasario – 1918 m. rudens laikotarpis) stadijos Varšuvos generalinėje gubernijoje ir Lietuvoje. Monografijos autoriaus teigimu, prielaidos priverstinės „darbo jėgos organizavimo“ praktikos pokyčiams susiformavo 1916 m. rugpjūtį, kai centrinės valdžios įgaliojimai Oberoste buvo perduoti Vokietijos karinei vadovybei, kuri netrukus ėmėsi sprendimų, griežtinančių „darbo jėgos komplektavimo“ politiką Varšuvos generalinėje gubernijoje ir Lietuvoje (p. 181–185). Vokietijos karinės vadovybės intencijos peržiūrėti „darbo jėgos politiką“ sustiprėjo šalyje įsigalėjus „totalinio karo“ paradigmai, kuri skatino stiprinti okupuotų šalių išteklių „įsisaivinimo karo tikslais“ priemones. Šitaip Varšuvos generalinės gubernijos ir Oberosto sričių gyventojų dalis, savanoriškai netapusi darbo prievolinkais arba neturėjusi darbo, privalėjo būti mobilizuota priverstiniais darbais. 1916 m. gruodį karinės vadovybės iniciatyva buvo išleistas Pagalbinės tarnybos įstatymas (*Hilfsdienstgesetz*), skelbęs privalomą darbo prievolę visiems „neužimtiems asmenims“ (p. 248–251). Vengiantys atlikti darbo prievolę buvo traktuojami kaip „išsisukinėtojai“ (vok. *Arbeits-scheu*) ir galėjo būti drausminami karo padėties įstatymų numatyta tvarka.

Minėtos nuostatos palietė ne tik lenkų, lietuvių bei žydų darbo prievolinkus, bet ir į Vokietijos Rytų fronto sritis deportuotus belgų ir prancūzų darbininkus. Pastarasis kontingentas (apie 62 tūkst. asmenų) neoficialiai tapo „civiliais belaisviais“, kurių darbas buvo naudojamas Vokietijos kariuomenės daliniuose, dislokuotuose priešakinėse Rytų fronto linijose. Šių darbo prievolinkų padėtis beveik nesiskyrė nuo karo belaisvių. Iš belgų ir prancūzų sudaryti vadinamieji „civilių batalionai“, dirbę pavojingus darbus Vokietijos kariuomenės daliniuose, kasdien rizikavo gyvybe ir kentė ypač atšiaurias gyvenimo sąlygas. Tai nulėmė didelį belgų ir prancūzų darbo prievolinkų mirtingumą: iki 1916 m. spalio pabaigos dėl nepakeliamų sąlygų mirė apie 1,3 tūkst. žmonių. Kitokia situacija, anot Ch. Westerhoffo, susiklostė Varšuvos generalinėje gubernijoje ir Oberoste. Varšuvos generalinėje srityje aptariamam laikotarpiu priverstiniais darbams mobilizuota darbo jėga buvo naudojama trumpalaikiams darbams. Tokioms užduotims būtiną darbo jėgą stengiasi „rekvizuoti“ iš vietinių gyventojų, todėl daugeliu atvejų Varšuvos generalinėje gubernijoje „rekvizuotų“ darbininkų koncentracijos ir darbo vietos nebuvo nutolusios nuo jų gyvenamųjų vietovių. Išimtis buvo tik žydų prievolinkai, kurie dažniausiai buvo išvežami dirbti į Vokietiją (p. 248–262). Kaip išimtį Ch. Westerhoffas pateikia priverstinių darbų organizavimo Lodzės srityje atvejį. 1916 m. Lodzės apylinkėse Vokietijos darbo štabas „rekvizavo“ apie 5 tūkst. žydų darbininkų, kurie kaip „darbo savanoriai“ buvo išgabenti į Vokietiją ir jos okupuotas teritorijas. Oberosto srityse Vokietijos darbo štabas mobilizavo apie 10 tūkst. žydų darbo prievolinkų, kurie buvo paskirstyti trumpalaikiams darbams kariniuose objektuose.

Skirtingai nei Varšuvos generalinėje gubernijoje, Lietuvoje ir kitose Oberosto teritorijose, siekiant paspartinti „darbo jėgos komplektacijos“ procesą, buvo taikomas platesnis prievartinio priemonių arsenalas. Todėl, Ch. Westerhoffo nuomone, Lietuvoje dėl priverstinio darbo sistemos ir jos taikytų metodų labiausiai nukentėjo žydų tautinė grupė, kuri išsiskyrė aukštu bedarbystės lygiu ir dėl šios aplinkybės buvo lengviau pastebima bendroje „darbo vengiančių“ gyventojų masėje (p. 262–271). Tačiau, monografijos autoriaus nuomone, aktualizuotos tendencijos atveju nederėtų atmesti ir antisemitizmo, įsigalėjusio Vokietijos civilinės valdžios ir karinės vadovybės terpėse, įtakos klausimo. Lietuvoje mobilizuoti darbo prievolinkai atsidūrė nepavydėtinos sąlygose, nes nemaža jų dalis buvo pagyvenę ir ligoti žmonės, priversti kasdien dirbti ne mažiau kaip devynias valandas ir kęsti maisto trūkumo bei prastos medicininės priežiūros sukeltus nepriteklius. Darbo prievolinkai neturėjo teisės be valdžios leidimo pakeisti darbo vietą ir pasišalinti iš koncentracijos stovyklos. Nuo priverstinių darbų buvo atleidžiami tik sunkiai sergantys arba nepagydomai susižeidę asmenys. Tokia situacija nulėmė dažnus priverstiniais darbams „rekvizuotų“ darbo prievolinkų pabėgimus bei žalojimąsi, siekiant įgyti negalinčio dirbti asmens statusą (pastarasis Ch. Westerhoffo atskleistas aspektas papildė tyrimų, aktualizuojančių Pirmojo pasaulinio karo neįgaliųjų problematiką, spektrą).

Ch. Westerhoffo teigimu, esminis „lūžis“ priverstinių darbų sistemos formavimo(si) procese įvyko 1917 m., kai prievartiniai Vokietijos „darbo jėgos organizavimo politikos“ metodai susidūrė su griežta kritika ne tik iš tarptautinės bendruomenės, bet ir iš Vokietijos politinių grupių (tokių kaip Vokietijos socialistų frakcija ir katalikiška Centro partija) pusės (p. 224–239). Didžiausią minėtų politinių jėgų susirūpinimą kėlė belgų darbo prievolinkų (artėjant karo pabaigai pastarųjų skaičius Vokietijoje išaugo iki 160 tūkst. asmenų) deportacijos. Dėl karo eigos komplikacijų Vokietijos valdžia buvo priversta atsižvelgti į kilusią kritikos bangą ir švelninti kai kurias priverstinių darbų „organizavimo“ nuostatas. 1917 m. kovą–birželį priverstinių darbų sistema Belgijoje buvo apribota keičiant ją „savanorių verbavimo“ taktika. Pastarasis pokytis, monografijos autoriaus nuomone, rodė, kad karo ekonomikos poreikiai neleido Vokietijos valdžiai visiškai atsisakyti „darbo jėgos organizavimo politikos“. Ch. Westerhoffo pažymėjimu, dėl to priverstinis Belgijos gyventojų darbo (iš)naudojimas Vokietijos Vakarų fronto srityse tęsėsi iki karo pabaigos.

Monografijos autorius pažymi, kad gerokai silpnesnės kritikos (ypač iš tarptautinės bendruomenės) sulaukė Vokietijos valdžios sukurta priverstinių darbų sistema Varšuvos generalinėje gubernijoje ir Oberosto srityse (p. 237–239). „Rusijos Lenkijoje“ ir Lietuvoje „rekvizuoti“ darbo prievolinkai neturėjo tokio politinio „užnugario“, kokį turėjo Belgijos ir Šiaurės Prancūzijos teritorijose užverbuoti arba priverstiniais darbams mobilizuoti darbininkai. Savo buvusių teritorijų gyventojų gynimu nesirūpino ir Rusijos valdžia. Vis dėlto Vokietijos vyriausybę pasiekus griežtiems žydų tarptautinių organizacijų protestams priverstinės „darbo jėgos organizavimo“ iniciatyvos Varšuvos generalinėje srityje buvo apribotos jau 1916 m. gruodį. Ch. Westerhoffo nuomone, toks sprendimas buvo nulemtas ne tik tarptautinės opinijos, bet ir Vokietijos valdžios planų įvykdyti karinę dalies Varšuvos generalinės srities mobilizaciją. Tačiau Oberosto srityse, kuriose Vokietijos karinė vadovybė priverstinių darbų sistemą vertino kaip būtiną okupuotų teritorijų „įsisavinimo“ bei „nuraminimo politikos“ priemonę ir todėl nesvarstė vietinių gyventojų karinės mobilizacijos galimybes, darbo prievolinkų „rekvizacijos“ metodai buvo taikomi iki karo pabaigos 1918 m. lapkritį. Iš esmės situacija nepakito ir po 1917 m. vasarą Lietuvoje įgyvendintų priverstinių darbų organizavimo sistemos palengvinimų, kuriuos Vokietijos civilinės valdžios ir karinės vadovybės struktūros, monografijos autoriaus nuomone, inicijavo ne dėl lietuvių politinių veikėjų (pvz., Juozo Gabrio) protestų, bet dėl galimybės daryti įtaką Lietuvos tarybai (p. 298–308).

Ch. Westerhoffo atliktas tyrimas atskleidžia, kad Lietuvoje, kaip ir kitose Oberosto srityse, priverstiniai darbai nepasižymėjo dideliu ekonominiu efektyvumu. Tačiau monografijos autoriaus tvirtinimu, Vokietijos karinė vadovybė, kurios įsitikinimu, priverstiniai darbai buvo „vienintelis kovos su bedarbyste ir bado grėsme būdas“, nesiekė svarstyti kitokių alternatyvų. Todėl priverstinių darbų sistemos taikymo Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo metais patirtis atskleidė Vokietijos valdžiai, kad Rytų Europos gyventojų atžvilgiu galima taikyti brutalias išnaudojimo politikos prie-

mones nesulaukiant griežtos reakcijos iš tarptautinės bendruomenės. Pastarąją patirtį, monografijos autoriaus teigimu, perėmė nacionalsocialistinis režimas, kuris jau 1933 m. Vokietijoje ėmėsi priverstinio darbų sistemos regeneravimo politikos. 1939 m. priverstinių darbų sistema pradėta taikyti Trečiojo reicho okupuotoje Lenkijoje, 1940 m. – Belgijoje ir Prancūzijoje, 1941 m. – iš Sovietų Sąjungos užgrobtose teritorijose. Kaip ir Pirmojo pasaulinio karo metais, Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu Vokietijos inicijuotos priverstinio darbo politikos mastai ir metodai okupuotose Vakarų ir Rytų Europos šalyse skyrėsi. Tačiau akivaizdu, kad Trečiojo reicho „darbo organizavimo politikos“ metodai buvo neišmatuojamai brutalesni nei taikyti Vokietijos per Pirmąjį pasaulinį karą. Ir netenka abejoti, kad Trečiojo reicho kolonizacijos sistemą nuo kaizerinės Vokietijos metodų skyrė rasinės doktrinos motyvuota genocidė politika, taikyta ne tik žydų, bet ir kitų etninių bei tautinių grupių atžvilgiu.

Formuluodamas atlikto tyrimo išvadas ir perspektyvas galimiems būsiamiems tyrimams, Ch. Westerhoffas siūlo Vokietijos sukurtą priverstinių darbų sistemą vertinti kaip karo aplinkybių nulemtą socialinį eksperimentą, kurio realizacijos „laboratorijomis“ tapo Varšuvos generalinė gubernija bei Lietuva (p. 311–330). Monografijos autoriaus teigimu, prievartiniai darbo jėgos mobilizavimo metodai ne tik nepasiteisino, bet ir nebuvo tinkamai įvertinti tarpukariu. Ne tik Vokietijos, bet ir kitų šalių politinių bei visuomeninių sluoksnių aplinkoje Vokietijos per Pirmąjį pasaulinį karą inicijuota priverstinių darbų sistema buvo suvokiama kaip ekonominė nesėkmė, neįvertinant jos moralinių, politinių bei socialinių padarinių. Pastarąją tendenciją, pasak Ch. Westerhoffo, atskleidė ir pokariu Vokietijai paskirtos rekvizicijos, kuriose kompensacijos buvusiems darbo prievolininkams sudarė tik nedidelę karo žalos atlyginimo dalį, be to, po ilgų derybų ir teisinių procesų jos buvo išmokėtos tik buvusiems belgų ir prancūzų darbo prievolininkams (p. 313–319). Toks „moralinis aklumas“, Ch. Westerhoffo tvirtinimu, sudarė sąlygas pasikartoti priverstinių darbų „eksperimentui“ naujomis – nacionalsocialistinio režimo kolonizacijos politikos, vykdytos per Antrąjį pasaulinį karą – aplinkybėmis.

Reziumuojant pažymėtina, kad Christiano Westerhoffo monografiją, rekonstruojančią Vokietijos inicijuotos priverstinių darbų sistemos formavimo(si) procesą ir tolesnius jo padarinius, reikėtų vertinti kaip sėkmingai realizuotą istorijos mokslo iššūkį analizuoti Pirmojo pasaulinio karo problematiką „suvokiančios istorijos“ žvilgsniu. Galima tikėtis, kad šis iššūkis bus inspiracija plėsti „darbo jėgos politikos“ Pirmojo pasaulinio karo laikotarpiu tyrimus ne tik Vokietijos, bet ir Habsburgų, Romanovų bei Osmanų imperijų istorijos kontekstuose.